

4-6 2002 АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

№ 4-6 (250) 2002

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

ЛИПЕНЬ–ГРУДЕНЬ

З М І С Т

До 150-річчя ЦДІАК України

- Гісцова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941) 5
Кеннеді Грімстед П. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди 46
Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) 77

До виходу в світ ювілейного числа “Архівів України”

- Часопис “Архіви України” очима його головних редакторів – О. Г. Мітюкова (1970–1988), Р. Я. Пирога (1998–2002) 120
Показчик матеріалів, видрукованих у журналі “Архіви України” в 1996–2002 рр. 127

Актуальне інтерв’ю

- Післямова екс-керівника галузі. На запитання редакції відповідає доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг 137

Статті та повідомлення

- Боряк Г. В.* Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів 141
Іванова О. А., Іваннікова М. К. Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції 169
Журба О. І. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. 179

Теорія і практика архівної справи

- Бездрабко В. В.* Ретроспекція: З історії впровадження Єдиної схеми класифікації документної інформації в Державному архіві Львівської області (кінець 1950-х – початок 1970-х рр.) 189
Платонова Н. В. Сучасні методи репрезентації архівної інформації в Державному архіві МВС України 199

Огляди джерел і документальні нариси. Бібліографія

- Гаверилук С. В.* Історичне пам’яткознавство Волині XIX – початку XX ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук) 207

У Міжнародній раді архівів

- “Архіви – серце суспільства”: нові ініціативи щорічного всесвітнього архівного форуму 218

Архівна справа за рубежем

Зарубіжні архівні часописи публікують 223

Документ без коментаря

Прагматичне використання архівних документів: архів “Приказа общественного призрения” – на службу його чиновникам 234

Вісті з наукових форумів

Боряк Т. Г. Проблеми джерелознавства та архівознавства на П'ятому міжнародному конгресі українців 235

Пошуки та знахідки в архівах

Білоус Н. О. Привілеї на вїтївство київським міщанам Черевчєям 239

Критика та бібліографія

Слободніченко А. А. Нові білоруські архівознавчі видання 243

Папакін А. Г. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. у сучасній польській історіографії 246

Глизь І. І. Корпусне археографічне видання про С. Подолинського 250

Валентина Сергіївна Коновалова 253

Яків Григорович Сенік 254

Відомості про авторів 255

Показчик матеріалів, видрукованих в “Архівах України” у 2002 році 257

*Виходить у світ за сприяння Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Г. В. БОРЯК (головний редактор), Л. М. ВАСЬКО (заступник головного редактора),
Л. А. ДУБРОВІНА, В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПАПАКІН,
Р. Я. ПИРІГ, В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ, Д. В. ТАБАЧНИК, В. С. ШАНДРА,
М. А. ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Художній редактор *Г. О. Сергєєв*. Оригінал-макет *І. П. Прокопенко*

Адреса редакції: 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 277-45-22.

ДЦЗД НАФ 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>

Здано до набору 19.11.2002. Підписано до друку 06.02.2003. Формат паперу 70x108^{1/16}.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 22,75. Умовн. фарбо-відб. 23,17. Обл.-вид. арк. 21,91.
Наклад 300. Зам. 75.

“Архіви України”, № 4–6. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України

© Державний комітет архівів України, 2002

CONTENTS

The 150th Anniversary of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv

<i>Histsova, L. Z.</i> The Kyiv Central Archive of Early Acts (1917–1941)	5
<i>Kennedy Grimsted, P.</i> The fate of the Kyiv Central Archive of Early Acts in World War II: A triple tragedy of destruction, plunder, and propaganda	46
<i>Cherkas'ka, N. O.</i> Towards a history of the evolution of the collection of magnate repositories of the Kyiv Central Archive of Early Acts (1921–1943)	77

A Commemorative Issue of the Journal “Archives of Ukraine”

The journal “Archives of Ukraine” through the eyes of its Editors-In-Chief – O. H. Mitiukov (1970–1988), and Ruslan Pyrih (1998–2002)	120
“Archives of Ukraine” in 1996–2002: Index	127

A Candid Interview

An ex-chief executive’s epilogue. A question & answer session between the editorial staff and Prof. Ruslan Pyrih	137
--	-----

Articles

<i>Boriak, H. V.</i> On-line archival publications on the Internet: challenges facing information technology	141
<i>Ivanova, O. A., Ivannikova, M. K.</i> Cyrillic manuscripts of the XVI–XVII centuries: fundamental principles of attribution	169
<i>Zhurba, O. I.</i> The compiling of archival material and collections in the Katerynoslav region in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries	179

Archival Studies: Theory and Practice

<i>Bezdrabko, V. V.</i> A historic retrospective: The implementation of a Unified comprehensive classification scheme of documentary information in the Lviv Oblast State Archive (late 1950’s – early 1970’s)	189
<i>Platonova, N. V.</i> Current methods of displaying archival information in the State Archive of the Interior Ministry of Ukraine	199

Documentary Surveys. Bibliography

<i>Havryliuk, S. V.</i> The study of Volhynia’s historical monuments of the XIX – beginning of the XX centuries (based on documents of the Manuscript archive of the Institute of history of material culture of the Russian Academy of Sciences)	207
--	-----

In the International Council on Archives

“Archives at the Heart of the Community”: new initiatives of the annual world archival forum	218
--	-----

Archival Perspectives Abroad	
Foreign archival periodical publications	223
A Document Without Commentary	
The pragmatic utilization of archival documents: the archive of the Department of social welfare – for the use of its officials	234
News from Academic Forums	
<i>Boriak, T. H.</i> Challenges in source and archival studies at the Fifth international congress of Ukrainian studies	235
Research and Recent Archival Discoveries	
<i>Bilous, N. O.</i> Unknown privileges of the Kyivan magistrates	239
Reviews and Bibliography	
<i>Slobodnichenko, A. A.</i> New Belarusian archival publications	243
<i>Papakin, A. H.</i> The Ukrainian-Polish war of 1918–1919 in contemporary Polish historiography	246
<i>Hlyz', I. I.</i> New documentary collection about S. Podolyns'ky	250
Valentyna KONOVALOVA	253
Jakiv SENYK	254
Information about the Authors	255
“Archives of Ukraine” in 2002: Index	257

*The Editorial Board gratefully acknowledges the support
and publication subsidy provided by
The Ukrainian Studies Fund Inc., New York*

*The assistance of Illya Matthew Labunka
in preparing the English text
of the Contents is also appreciated*

“Archives of Ukraine” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>

О. І. ЖУРБА

**КОМПЛЕКТУВАННЯ АРХІВНИХ ЗІБРАНЬ
І КОЛЕКЦІЙ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

Інтерес до історії архівної справи та колекціонування в Україні визначений їх розглядом як невід'ємної складової історії культурного і духовного життя, зокрема дослідженням процесу становлення на її теренах історичних та археографічних студій (пошук, збирання, дослідження, публікація, використання архівних джерел для висвітлення вітчизняної історії, питання формування кола місцевих істориків). Вивчення шляхів формування та складу джерельних скарбів адміністративних установ та приватних колекцій на Катеринославщині може наблизити до вирішення питання про реконструкцію (чи хоча б шляхи реконструкції) її втраченого архівного фонду кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Перші кроки до вирішення поставлених завдань були зроблені ще на початку ХХ ст. у працях Катеринославської архівної комісії¹. З 1904 по 1915 рр. вона випустила 10 томів своїх "Летописей"², чільне місце в яких посідала відповідна проблематика. Наукові зацікавлення більшості членів Комісії (Д. Яворницький, В. Біднов, А. Синявський, Д. Дорошенко, О. Богуміл, В. Машуков та ін.) окреслювалися дослідженням історії України та її південного регіону саме ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., а тому їх професійні зусилля були спрямовані на обстеження насамперед архівів місцевих офіційних установ та церковних архівів краю цього часу.

Головною метою Комісії було виявлення архівного матеріалу, визначення ступеня його збереженості, огляд і складання описів архівосховищ заради організації центрального губернського архіву і порятунку таким чином найвагоміших історичних джерел. Для цього організовувались архівні пошуки у відомчих, церковних, приватних зібраннях Катеринославщини.

Завдяки наполегливій діяльності членів Комісії було виявлено, врятовано та введено до наукового обігу цінні писемні джерела з історії і культури Катеринославщини та України загалом другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Найбільшу увагу було приділено вивченню архівів Катеринославського губернського правління й духовної консисторії, де зосереджувалися найзначніші джерельні скарби. Цінність підготовлених Комісією праць зростає нині у зв'язку з тим, що більшість досліджуваних архівних зібрань не дійшла до нашого часу, отже, ці публікації перетворюються на першоджерела як до вивчення конкретно-історичних сюжетів, так і для історії архівної справи. Щоправда, діячі Комісії при огляді архівних зібрань додержувалися, з огляду на поставлене перед ними завдання, цілком прагматичних поглядів на джерела, цікавлячись насамперед їх змістом, а не питаннями, пов'язаними з історією відповідних

архівів і колекцій. Подібний підхід сповідували й попередники місцевих істориків початку ХХ ст., перші дослідники минулого Катеринославщини архієпископ Гавриїл (Розанов), єпископ Феодосій (Макаревський), А. О. Скальковський, які широко використовували згадані архіви у своїх працях³.

Про характер і результати вивчення історії архівної справи не тільки на Катеринославщині, а й в Україні загалом у пореволюційний час яскраво свідчать численні нереалізовані проекти перевидання унікального комплексу документів з вітчизняної історії – Архіву Коша Нової Запорозької Січі, який зберігається у ЦДІАК України. Спроби опрацювати, дослідити його історію, ввести до наукового обігу шляхом археографічної публікації робилися у ХХ ст. тричі, з періодичністю в 30 років. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. до таких спроб вдалася Археографічна комісія Центрального архівного управління України; наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. те саме спробувало реалізувати Головне архівне управління УРСР; на початку 90-х рр. видання багатотомного корпусу Архіву Коша було нарешті включене до планів і почало поволі здійснюватися Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України⁴.

Останнім часом у контексті дослідження культури другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., розвитку музейної справи, становлення історичних та археографічних студій у Південній Україні історія архівної справи та колекціонування на Катеринославщині почала привертати увагу дослідників⁵. Не претендуючи на вичерпність, спробуємо подати нарис збирання історичних джерел у регіоні зазначеного часу.

Збирання, опис, збереження, тобто процес утворення архівних фондів, був пов'язаний насамперед із виникненням відповідних адміністративних установ і спричинений потребами діловодного характеру. У результаті діяльності владних інституцій утворювалися певні архівні комплекси, які потребували впорядкування та збереження заради забезпечення ефективної діяльності місцевої адміністрації. Першим подібним збиранням у краї став Архів Нової Січі, документи якого охоплюють 1713–1776 рр. Діставши дозвіл повернутися з-під турецького підданства, запорожці активно заходилися відновлювати власний адміністративний устрій, господарське життя, релігійні відносини, встановлювати зв'язки із сусідами, тим більше, що у другій половині ХVІІІ ст. Південна Україна стала осередком переплетіння геополітичних інтересів Росії та Туреччини, у яких чимала роль відводилася Запорозькій Січі. Тому ускладнення соціально-економічного життя та суспільно-політичних стосунків призводило до значної інтенсифікації діловодства січової канцелярії, свідченням чого стало прохання запорожців у петиції до цариці Єлизавети від 1746 р. щодо необхідності збільшення кількості канцеляристів на Січі у зв'язку із зростаючим потоком поточного діловодства⁶.

Внутрішнє листування Коша охоплювало життя запорожців в усіх його виявах (торговельні, промислові, судові справи, розшук злочинців, утікачів, дезертирів тощо). Дуже цінний матеріал зосереджувався тут з історії господарства, соціальних відносин, судово-правової та адміністративної структури Запорозжя.

Владним інституціям Січі доводилося вести жваве листування як з урядовими установами імперії та Гетьманщини, так і з офіційними особами сусідніх країн. Так, зносини з Кримом мали характер дипломатичних стосунків з ханом, султаном ногайських орд, каймаканами у прикордонних і торговельних справах, у розв'язанні різного роду взаємних претензій. Здійснювалося інтенсивне листування з польськими урядовцями Правобережної України – старостами, державцями, губернаторами.

Листування з гетьманом К. Розумовським та Генеральною військовою канцелярією мало здебільшого характер посередництва у відносинах Запорожжя із російською центральною владою. Значна кількість справ утворилась унаслідок судового підпорядкування Січі Генеральному суду в Глухові. Проте, як правило, запорожці намагалися розв'язувати судові справи на місці.

Простежуючи внутрішній лад діяльності Кошового архіву, укладачі опису його справ відзначали, що з кінця 50-х рр. на документах почали проставляти вихідні номери⁷. У середньому із Військової канцелярії виходило щороку 4–5 тис. документів. Якщо припустити, що приблизно такою ж була кількість вхідних документів та внутрішньої документації, то протягом року в канцелярії Коша зосереджувалося до 12 тис. документів.

Під впливом російської бюрократичної системи зазнавала змін форма діловодства Січі. У 50-х–70-х рр. у архівних справах почали широко застосовувати тогочасні форми російської дипломатики: “ордер”, “рапорт”, “премеморія”. Вплив російських канцелярій відбився й на мові документів: у 1760–1770-х рр. давньоукраїнська діловодна мова поступово замінювалася канцелярською російською. Так само змінювався й палеографічний вигляд документів, у яких вплив київської школи скоропису XVIII ст. у другому півстолітті почав поступатися московській.

Підготовку кадрів канцеляристів провадила січова школа, організована 1755 р., яка готувала нову генерацію писарів Військової канцелярії, паланок тощо.

Подальша доля архіву визначалася ліквідацією Запорозької Січі. Не потрібні в поточному діловодстві, документи архіву більш як 60 років залишалися незатребуваними, переховувалися по різних місцевих адміністративних установах. Про існування такого фонду до 1830-х рр. дослідники відомостей не мали. Проте, власне, й самі дослідники історії Південної України з'явилися в цей час. Їхніми зусиллями, насамперед А. О. Скальковського, архів був порятований від історичного небуття. Здійснюючи в 1839 р. археографічне обстеження Новоросійського генерал-губернаторства, історик виявив і започаткував перевезення архіву Коша до Одеси. Вражений знахідкою, він писав, що ці джерела здатні докорінним чином змінити погляд сучасників на історію регіону⁸.

Включення території ліквідованої Запорозької Січі до загальноімперських структур, становлення протягом подальшого часу нових адміністративно-політичних, демографічних, соціально-економічних та національно-культурних реалій започаткували нову добу в історії регіону та його архівної справи. Численні адміністративні та церковно-адміністративні перетворення останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. утвердили на Катеринославщині російську судово-адміністра-

тивну систему із значною регламентацією та ретельно розробленим діловодством. Утвердилася значна кількість офіційних установ різного рівня та характеру, невід’ємною складовою яких були архіви.

Доля катеринославських офіційних архівів кінця XVIII – першої половини XIX ст. є, без перебільшення, трагічною. До Другої світової війни вони зберігалися в Державному архіві Дніпропетровської області, під час тимчасової окупації залишалися в місті і в переважній більшості зникли. Вивезти вдалося лише описи цих справ, які зараз дають змогу скласти уявлення про обсяг і зміст згаданих фондів, їхню структуру. На жаль, ці описи ще не стали предметом спеціального дослідження.

Серед фондів останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. привертають увагу насамперед ті, що зазначені в таблиці. Наведені дані репрезентують лише найбільші описи втрачених фондів. Окрім них, дослідників, без сумніву, зацікавлять описи фондів Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, архіву Головної канцелярії Новосербського корпусу, місцевих духовних правлінь, Катеринославської губернської креслярні (“чертежной”), Правління Вознесенського намісництва тощо. На нашу думку, великий масив архівних описів утрачених фондів становить своєрідне масове джерело, яке може бути досліджене із залученням кількісних методів. Описи є не тільки основою для реконструкції складу загублених архівів, а й можуть слугувати джерелом для вирішення багатьох джерелознавчих та історичних проблем.

Назва фонду	Хронологічні межі документів, що зберігалися	Обсяг (кількість справ та кількість аркушів у них)
Новоросійський губернатор ⁹	1772–1802	9 / 533
Правитель Катеринославського намісництва ¹⁰	1783–1796	10 / 1050
Канцелярія Катеринославського цивільного губернатора ¹¹	1797–1866	33 / 4026
Катеринославське губернське правління ¹²	1803–1917	15 / 3482
Катеринославська духовна консисторія ¹³	1785–1918	5 / 1007
Катеринославська міська дума ¹⁴	1792–1890	13 / 1099

Питання про розвиток колекціонування на Катеринославщині тісно пов’язане з історією архівної справи, але має свої особливості, які впливають насамперед з більш широкого кола об’єктів збирання (документи, наративи, речові пам’ятки, книжкові зібрання тощо), іншого характеру мотивації цієї діяльності (окрім підтвердження майнових, станових прав та привілеїв, – задоволення власних духовних, релігійних, наукових, естетичних потреб), як правило, неформальному, приватному характері цієї праці¹⁵.

Першими “колекціонерами” в краї були запорозькі козаки. Їхні вклади до козацьких церков і монастирів створили основу бібліотек релігійних інституцій на запорозьких землях¹⁶. Досліджуючи маргіналії на книжках зібрання Дніпропетровського історичного музею, С. В. Абримова виявила імена десятків козаків, які дбали про поповнення зібрань своїх храмів книжковою продукцією. Це Д. Легуш, Л. Білий, Г. Губа, О. Білецький та багато інших. Серед вкладників до місцевих церков були також священики, службовці, купці, міщани, військові селяни, що дозволяє припустити наявність у багатьох з них власних бібліотек. Зрозуміло, що репертуар книжкових вкладів до церков і монастирів мав здебільшого релігійний характер. Проте, наприкінці XVIII ст. на Катеринославщині розпочали широко збирати книги громадянського шрифту, що було пов’язано як із запровадженням системи російської освіти (в тому числі з планом заснування в Катеринославі університету), так і з наявністю в краї доволі освіченої публіки. За тематикою видань книжкові колекції місцевих діячів досить різнопланові й містять історичну, географічну, філософську, природничу, медичну, художню літературу, словники, каталоги, періодику. Третина книжкової колекції Дніпропетровського історичного музею XVIII ст., яку складають рештки особистих бібліотек цього часу, – це книжки з історії, географії та з описами мандрівок¹⁷.

Серед найбільших книжкових зібрань Катеринославу кінця XVIII ст. – знаменита похідна бібліотека князя Г. Потьомкіна, яка разом із бібліотекою катеринославського архієпископа Є. Булгариса була 1793 р. перевезена до Катеринослава і призначалася для створення бібліотеки місцевого університету. Із занепадом міста, крахом проекту відкриття тут університету, бібліотека Г. Потьомкіна стала непотрібною місцевій громаді та адміністрації, і згодом, у 1806 р., книжки були передані до Казанського університету. Про обсяг колекції свідчить те, що перевозили її на 18 возах. Лише деякі фрагменти з цієї фундаментальної бібліотеки зберігаються нині у фондах Дніпропетровського історичного музею.

Масова роздача земель дворянству, розпочата в останню чверть XVIII ст., призвела до формування на межі століть родових осередків місцевої поземельної еліти, утворення значної кількості приватних родинних архівів. Реконструюванню мережі цих зібрань сприятимуть виявлені у Держархіві Дніпропетровської області описи фамільних паперів поміщиків Південної України, які були втрачені під час останньої війни. Серед них – 12 фондів землевласників Катеринославщини (Миргородські, Шмакови, Криштаровичі, Синельникови, Родзянки, Юр’єви, Струкови, Гудовичі, Олексієви, Залюбовські, Нечаєви, Свецькі) та фамільний фонд (опис у 4 томах) херсонських поміщиків Фальц-Фейнів¹⁸. За своїм характером, судячи з описів справ згаданих фондів, – це типові сімейні архіви, де зберігалися насамперед документи, що підтверджують право власності, атестати про нагороди та підвищення по службі, численні судові документи, офіційне листування, боргові та позикові записки, квитанції до рекрутських наборів, матеріали про розшук селян-утікачів. Цікавим є те, що описи не засвідчили наявності в архівах особового походження матеріалів саме приватного характеру, які, без сумніву, місцеве

дворянство мало тут зберігати (мемуари, особисте листування, щоденники тощо). Проте такі джерела фрагментарно збережені у фондах Дніпропетровського історичного музею (приватне листування початку XIX ст. Нечаєвих, Шпербергів та інших місцевих дворянських родин). Виходячи з того, що ці фонди потрапили до державних сховищ після революції, а описи були складені в 1937–1940 рр., можна припустити, що саме в міжвоєнний період, мабуть – не без участі Д. І. Яворницького, приватні матеріали особових фондів було відокремлено від основної маси документів і передано до музею, що й урятувало їх, на відміну від тих, що зберігалися в архіві, від знищення.

Водночас накопичення в регіоні архівного матеріалу, існування тут книжкових зібрань іще не означало початку колекціонування як “результату свідомого розшуку і придбання оригінальних джерел”, відмінного від процесу створення та збереження приватних зібрань та офіційних фондів. Як зазначав В. П. Козлов, “В останньому випадку діють закономірності іншого характеру, пов’язані з фінансовими, юридичними, економічними, генеалогічними та іншими причинами”¹⁹. Незрілість форм місцевого інтелектуального життя визначила досить запізнений “старт” цього процесу на Катеринославщині. У той же час, втягуючись до загальноімперських духовно-культурних орбіт, південні регіони імперії ставали об’єктом цілеспрямованих розшуків історичних джерел з боку петербурзьких інтелектуалів, які використовували для цього потужний адміністративний потенціал і зацікавленість центральної влади. Ініційований обер-прокурором Синоду О. І. Мусінім-Пушкіним указ Катерини II від серпня 1791 р., за яким розшук старожитностей, насамперед писемних джерел, а найперше літописів, розгорнувся зусиллями релігійного відомства по всій Росії²⁰, позначився і на Катеринославі. Справа 127 опису архіву Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря за 1791 р. має характерну назву, яка, без сумніву, відображає перші евристичні спроби місцевих діячів у галузі архівознавства та археографії: “Изследовании между библиотеками не окажутся какие рукописные в российской истории летописи или замечания по книгам церковным”²¹.

Нагромадження значного масиву архівних матеріалів, виникнення протягом першої третини XIX ст. певного кадрового потенціалу, зростаюча суспільна і наукова потреба в ознайомленні з місцевою історією, зацікавленість крайової адміністрації в одержанні достовірної інформації про минуле новоприєднаного регіону, насамкінець – “дух часу”, який стимулював жваві пошуки джерел вітчизняної історії як у столицях, так і в провінції, створили передумови для початку свідомого дослідницького пошуку і накопичення писемних матеріалів заради створення історії Новоросійського генерал-губернаторства та його регіонів. І хоча осередком культурного і наукового життя краю стала Одеса, його губернські центри також переймали і засвоювали притаманні головним культурним осередкам імперії форми інтелектуальної праці, серед яких чільне місце посідало колекціонування. На Катеринославщині початок цієї діяльності пов’язаний із постаттю архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова, 1781–1858), який, у 1828–1837 рр. очолював катеринославську єпархію, а в

1837–1848 рр. займав кафедру херсонську і таврійську з перебуванням у Одесі²².

Протягом служіння в Новоросійському генерал-губернаторстві Гавриїл, ще задовго до заснування у 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей, започаткував широку працю щодо збирання і вивчення джерел з історії регіону, розпочав формувати, по суті, першу в регіоні історичну колекцію документальних і наративних джерел, свідомо прагнучи створити джерельну базу для власних історичних творів. Таку діяльність було розгорнуто в багатьох напрямках.

Використовуючи можливості, що надавало його службове становище, він сам, а за його наказами – й підлеглі, дуже уважно і ретельно розбирали архіви духовної консисторії, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, багатьох церков єпархії. Відбираючи найцікавіші, з його точки зору, матеріали, Гавриїл наказував копіювати їх в окремі книжки, готуючися до написання місцевої історії. Ці книги добре збереглися до нашого часу і знаходяться нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ці величезні фоліанти зосередили в собі дуже цінну інформацію з історії заселення Катеринославщини та Півдня України другої половини XVIII – першої половини XIX ст., зокрема про заснування міст, сіл, містечок, будівництво і освячення церков. У книжках збереглися фрагменти листування Г. Потьомкіна, О. Суворова, дані з історії запорозького козацтва, російсько-турецьких війн тощо. Значення збірників Гавриїла зростає насамперед тому, що багато джерел, з яких вони переписувалися, не дійшли до нашого часу²³.

Чи не щорічно об'їжджаючи свою величезну єпархію, Гавриїл вдавався до розшуку рукописних та речових пам'яток. Спілкуючися під час подорожей із своїми підлеглими на місцях, він переконував у необхідності вивчення минулого краю, а подеколи й давав конкретні завдання краєзнавчого характеру. Так, у 1835 р., виконуючи наказ архієпископа, ієромонах Геннадій склав досить велику за обсягом, змістовну історію Бірюкова монастиря²⁴. Ще раніше, у квітні 1831 р., протоієрей севастопольського собору Софроній написав для Гавриїла цінні спогади про севастопольське повстання 1830 р.²⁵

Під час мандрівок Гавриїл постійно зустрічався зі своєю паствою. Будучи не тільки добрим проповідником, але й уважним слухачем, він збагачував зібрані скарби народними легендами, переказами, згадками старожилів, вважаючи їх вартим уваги історичним джерелом. Збирання усних свідчень вилилося з часом у видання невеликої за обсягом, але надзвичайно важливої за значенням книги оповідань колишнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа, розповіді якого Гавриїл завершив записувати в 1831 р.²⁶ Згадана праця знаменувала собою початок цілеспрямованого збирання усних повідомлень з історії краю, створення комплексу цих своєрідних джерел²⁷.

Активна історико-краєзнавча, колекціонерська діяльність архипастиря викликала розуміння в певній частини близьких до нього людей. І хоча навряд чи можна говорити про якийсь “історичний гурток Гавриїла”, але деякі з його співпрацівників досить активно допомагали архієпис-

копу в розшуку потрібної наукової інформації, вели інтенсивний пошук джерел у місцевих архівах. У катеринославський період (1828–1837) це був, зокрема, ректор семінарії (1823–1832) Іаков Вечерков. В одеський період (1837–1848) Гавриїл нерідко користувався послугами протоієрея херсонської духовної консисторії М. Перепелицина, якому наказував збирати відомості з історії місцевих церков і монастирів, вести пошук в архівах, добувати інший допоміжний матеріал для історичних розвідок²⁸.

Діапазон пошукової праці преосвященного Гавриїла був надзвичайно широким. Він не тільки захоплено виявляв і збирав архівні та усні свідчення з історії Південної України. Його увагу привертала й речові джерела. На жаль, склад матеріальних пам'яток з колекції Гавриїла залишається поки що невідомим, але ми знаємо, що її значна частина була подарована музею Одеського товариства історії та старожитностей²⁹.

Цілеспрямовано нагромаджуючи джерела з історії, насамперед Південної України, архиєпископ залучав до свого зібрання цікаві матеріали ширшого характеру. Так, у 1841 р. він передав Одеському товариству зошит із 50-ма оригінальними малюнками відомого мандрівника і письменника середини XVIII ст. В. Григоровича-Барського, де зображено святі місця Близького Сходу, монастирі й церкви Греції, Криту, Афону. Ці малюнки на той час вважалися втраченими. У першому томі ЗООИД був надрукований один з малюнків та їх повний список³⁰.

Результати широкої пошукової, збирацької, колекціонерської праці привели Гавриїла до усвідомлення необхідності написання історії південного краю. Знайдені історичні матеріали стали міцним фундаментом його власних досліджень та праці наступних поколінь у цьому напрямку.

Перша музейна колекція на території Катеринославщини з'явилася у середині XIX ст. зусиллями місцевого губернатора А. Я. Фабра³¹. На її основі 1849 р. було покладено початок Катеринославського громадського музею. Він складався переважно з речових пам'яток, у тому числі античних старожитностей Причорномор'я, давніх єгипетських речей, значної нумізматичної колекції, зібрання місцевих гірських порід³². Через брак коштів музей не зміг розпочати своєї діяльності як просвітницький заклад, проте зібрана колекція згодом частково увійшла до складу Катеринославського історичного музею.

Розвиток архівної справи і колекціонування в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. заклав підґрунтя для дослідження історії регіону, порятунку його джерельних скарбів, став свідченням зацікавленості місцевої громадськості в пізнанні минувшини краю, сприяв започаткуванню на Катеринославщині історичних і краєзнавчих студій, становленню тут музейної справи.

¹ Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 34–47.

² “Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии” (1904–1915): Библиографічний довідник / Упорядники: С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. – К., 1992. – 42 с.

³ *Гавриил (Розанов)*. Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь, 1857; *Феодосий (Макаревський)*. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 1, 2; *Скальковский А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1.

⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776. – К., 1994. – Вид. 2-е. – 233 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – 695 с.

⁵ *Скритник Г. А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989. – 309 с.; *Журба О. І.* Заселення Південної України та становлення історико-археографічних студій у регіоні // Заселення Південної України: Проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон 1997. – С. 147–151; *Абросимова С. В.* Из истории книжковой культуры Катеринославщины конца XVIII–XIX ст. (За матеріалами маргіналій книгозбірні Дніпропетровського історичного музею) // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1996. – С. 95–102.

⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ... – С. 18.

⁷ Там же.

⁸ Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України (далі ІР НБУ), ф. V, спр. 614, арк. 17; *Журба О. І.* Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України другої чверті XIX ст. // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1998. – Вып. 3. – С. 80–86.

⁹ Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 569–577.

¹⁰ Там само, спр. 895–900, 903, 905–907.

¹¹ Там само, спр. 11–42, 54.

¹² Там само, спр. 61–67, 69–73, 93–95.

¹³ Там само, спр. 172–177.

¹⁴ Там само, спр. 617–628, 885.

¹⁵ *Козлов В. П.* Коллекционирование исторических источников как одна из проблем историографии, археологии и архивоведения (на примере русских частных собраний конца XVIII – начала XIX в.) // Российское архивное дело: Архиво-историко-исследовательские исследования. – М., 1999. – С. 141–150.

¹⁶ *Абросимова С. В.* Из истории книжковой культуры... – С. 96.

¹⁷ Книги гражданской печати XVIII века: Каталог музейной коллекции / Сост. С. В. Абросимова. – Днепропетровск, 1989. – 47 с.

¹⁸ Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 125, 128–133, 135–138, 144, 829–832.

¹⁹ *Козлов В. П.* – Коллекционирование исторических источников... – С. 142.

²⁰ *Його ж.* Круг А. И. Мусина-Пушкина и “Слово о полку Игореве”: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. – М., 1988. – С. 93.

²¹ Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 231, арк. 127.

²² Про архієпископа Гавриїла дивись: *Журба О. І.* Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вып. 1. – С. 220–238; *Журба О. І.* Формування російської регіональної історіографії Криму у творчості архієпископа Гавриїла Розанова // Библиотечное дело и краеведение. Сборник научных трудов. – К., Симферополь, 2000. – Вып. 2. – С. 40–58.

²³ Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таурического // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С. 305–320.

²⁴ ІР НБУ, ф. V, спр. 760.

²⁵ *Гаврилов С.* О чумном возмущении в Севастополе 1830 года // Русский архив. – М., 1867. – Т. 5. – Столб. 1375–1384.

²⁶ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

²⁷ *Журба О. І.* “Устное повествование Н. Л. Коржа” в романтичному науковому дискурсі: нові підходи до проблеми авторства тексту // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 13–17.

²⁸ ІР НБУ, ф. V, спр. 1791, 1807.

²⁹ *Серафимов С.* Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический (Некролог) // ЗООИД. – Одесса. – Т. 5. – С. 951.

³⁰ Рисунки Василя Барского // ЗООИД. – Одесса, Т. 1. – С. 649–651.

³¹ *Чернов Е. А., Огородник А. В.* Новые материалы к реконструкции биографии А. Я. Фабра // З минувшини Придніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 87–95.

³² Дніпропетровський історичний музей, КП. 38605, арх. 617.